SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

Contemporary Pedagogical and Philological Research

2026 / No. 1(2)

JADIDLAR — MILLAT UYG‘ONISHI VA OZODLIK ORZUSI YO‘LIDAGI FIDOYILAR

Qalam bilan qurilgan kelajak

Roziqjonova Umida

University of Business and Science, Filologiya va tillarni o‘qitish (o‘zbek tili) yo‘nalishi

Annotatsiya. Maqolada XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Turkistonda shakllangan jadidchilik harakati ijtimoiy-madaniy islohotchilik hodisasi sifatida tahlil qilinadi. Yangi usul maktablari, milliy matbuot, teatr va darslik yaratish faoliyati Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Cho‘lpon va Munavvarqori misolida yoritiladi. Jadidlarning siyosiy qarashlari, Turkiston Muxtoriyati voqealari, sovet davridagi ta’qiblar va ular merosining bugungi ahamiyati ko‘rsatiladi. Maqola jadidlarni yagona qarashli guruh emas, o‘zaro bahslashgan, turlicha yo‘l tanlagan shaxslar sifatida tasvirlashga harakat qiladi. Matnda tarixiy ma’lumotlar manbalarga tayangan holda berilgan, muallifning xulosalari esa “Tahlil” belgisi bilan ajratilgan.

Kalit so‘zlar: jadidchilik, usuli jadid, milliy uyg‘onish, ma’rifat, milliy matbuot, Turkiston Muxtoriyati, qatag‘on, Behbudiy, Avloniy, Fitrat.

Kirish

Bir xalq o‘zini anglashdan oldin nimani o‘rganishi kerak? Jadidlar bu savolga davrining eng og‘ir sharoitida javob izlagan avlod edi. Ularning qo‘lida na qo‘shin, na davlat bor edi. Qo‘llaridagi yagona vosita — alifbo, gazeta va sahna bo‘ldi. Shuning uchun jadidchilik tarixi qurol bilan emas, savodxonlik, kitob va fikr bilan yozilgan ozodlik tarixidir.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston Rossiya imperiyasi tarkibiga kirdi: Toshkent 1865-yilda bosib olindi, 1867-yilda Turkiston general-gubernatorligi tashkil etildi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi esa Rossiyaga tobe bo‘lgan holda rasmiy

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

mustaqil shaklini saqlab qoldi (Allworth, 1990). Siyosiy tobelik sharoitida zamonaviy dunyodan orqada qolish xavfi ayniqsa kuchli sezilardi. Jadidlar uchun “ma’rifat” mavhum shior emas, millatning omon qolishi masalasi edi. Abdulla Avloniy bu fikrni 1913-yilda “Turkiy guliston yoxud axloq” kitobida shunday ifodalagan: tarbiya “biz uchun yo hayot-yo mamot, yo najot-yo halokat, yo saodat-yo falokat masalasidir” (Avloniy, 1913).

Bu maqola jadidlarning kimligini sanab o‘tish bilan cheklanmaydi. Unda ularning nima uchun aynan maktabdan boshlagani, qanday to‘siqlarga duch kelgani, o‘zaro qanday bahslashgani va nega ularning merosi bugun ham dolzarb ekani tahlil qilinadi. Maqolaning asosiy g‘oyasi shuki: jadidlarning eng katta yutug‘i biror siyosiy g‘alaba emas, balki xalqda o‘qish, so‘rash va o‘ylash madaniyatini boshlab berganidir.

Jadidchilikning paydo bo‘lishi

“Jadid” so‘zi arabcha “yangi” ma’nosini bildiradi. Harakat nomi “usuli jadid” — “yangi usul” iborasidan kelib chiqqan va dastlab savod o‘rgatish usuliga nisbatan qo‘llangan. Uning asoschisi sifatida qrim-tatar ziyolisi Ismoil Gaspirali (Gasprinskiy) e’tirof etiladi. U 1883-yilda Boqchasaroyda “Tarjimon” gazetasini nashr eta boshladi, 1884-yilda esa o‘sha shaharda yangi usuldagi maktab ochdi. Gaspiralining “Tilda, fikrda, ishda birlik” shiori turkiy xalqlar o‘rtasida keng tarqaldi (Carrère d’Encausse, 1966).

Turkistonda jadidchilik tayyor shaklda ko‘chirilmadi, mahalliy sharoitga moslashdi. Ijtimoiy asos bir necha omildan tashkil topgan edi. Birinchidan, Rossiya imperiyasi hukmronligi mahalliy aholining davlat boshqaruvidagi o‘rnini cheklagan, ammo temir yo‘l, telegraf va bosmaxona kabi yangiliklarni ham olib kelgan edi. Ikkinchidan, shahar savdogarlari va hunarmandlari orasida zamonaviy ta’limga ehtiyoj ortgan. Uchinchidan, musulmon dunyosida — Istanbul, Qozon, Qohira va Hindistonda — islohotchilik g‘oyalari tarqalgan, Turkiston ziyolilari bu markazlar bilan matbuot va safarlar orqali aloqada bo‘lgan (Khalid, 1998).

Iqtisodiy o‘zgarishlar ham muhim rol o‘ynadi. XIX asr oxirida temir yo‘l qurilishi paxta xomashyosini Rossiyaga chiqarishni tezlashtirdi, Turkiston iqtisodiyoti keng bozorga bog‘landi. Bu jarayon savdogarlar va shahar aholisining bir qismini boyitdi, ularda dunyo bilan aloqa qilish va farzandlariga yangi bilim berish istagini kuchaytirdi. Ya’ni jadidchilikning moddiy tayanchi, ko‘p hollarda, aynan shu yangi shaharlik qatlam edi (Khalid, 1998).

Tadqiqotchilar harakat rivojini odatda bosqichlarga bo‘ladi, ammo bu bo‘linish shartli. Dastlabki davrda, 1900-yillar o‘rtalarigacha, asosiy e’tibor maktab va ta’lim islohotiga qaratildi. 1905–1907-yillardagi rus inqilobi va 1908-yildagi Yosh turklar harakatidan keyin matbuot, teatr va jamoat tashkilotlari faollashdi. 1917-yildan so‘ng harakat siyosiy talablar bilan maydonga chiqdi.

Muhim jihat shuki, jadidlar jamiyatga tashqaridan qarab turgan kuzatuvchilar emas, shu jamiyatning o‘zidan chiqqan kishilar edi. Ularning ko‘pchiligi ruhoniylar, savdogarlar va o‘qimishli shahar oilalaridan chiqqan, diniy ta’limni yaxshi bilgan. Shu sababli ular islohotni dindan voz kechish deb emas, jamiyatni uyg‘otish yo‘li deb tushuntirdi.

Jadidlar bilan qadimchilar o‘rtasidagi farqni oddiy “yangilik–eskilik” qarama-qarshiligiga keltirib bo‘lmaydi. Qadimchilar ham o‘z jamoasining diniy va ijtimoiy tartibini saqlashga intilgan, jadidlar esa shu tartibni zamon talabiga moslashtirishni istagan. Ikkala tomon ham o‘zini jamiyat manfaatining himoyachisi deb bilgan; bahs esa yo‘l tanlash haqida edi (Khalid, 1998). Bu nuqtani unutmaslik jadidlarni “faqat to‘g‘ri”, qadimchilarni “faqat noto‘g‘ri” deb talqin qilishdan saqlaydi.

Tahlil. Jadidchilikning kuchi uning avval siyosatga emas, madaniy poydevorga tayanishida edi. Ular millat taqdirini hal qiladigan narsa avvalo o‘z-o‘zini anglash va savod ekanini tushungan, siyosiy talablar esa bu poydevor ustida, keyinroq paydo bo‘ldi. Shu ma’noda jadidchilikni “dastlab maktab, keyin siyosat” tartibida rivojlangan harakat deb baholash mumkin.

Yangi usul maktablari va ma’rifat uchun kurash

An’anaviy maktablarda bolalar harflarni ezberlash orqali o‘qitilar, o‘qish va yozishni o‘rganish yillar olardi. Yangi usul (usuli savtiya, ya’ni tovush usuli) harflarni tovush asosida o‘rgatib, savod chiqarish muddatini keskin qisqartirdi. Ammo jadid maktabi faqat metod yangiligi emas edi: unda sinf-dars tizimi, doska, xarita, jug‘rofiya, hisob, tarix kabi dunyoviy fanlar, ba’zan rus tili ham o‘qitilardi (Khalid, 1998).

Turkistonda bunday maktablar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida ochila boshladi. Manbalarda qayd etilishicha, Munavvarqori Abdurashidxonov Toshkentda 1901-yilda yangi usul maktabi ochgan, “Adibi avval” (1907) va “Adibi soniy” (1909) kabi darsliklar yozgan (Qosimov, 2002). Behbudiy Samarqandda “Kitobat ul-atfol” (1904) nomli o‘quv qo‘llanmasi va jug‘rofiyaga oid asar yaratdi. Avloniy “Birinchi muallim” (1911) va “Ikkinchi muallim” kabi kitoblari bilan o‘zbek tilidagi darsliklar an’anasiga asos soldi (Avloniy, 1998).

Darslik yaratish jadidlar uchun tasodifiy ehtiyoj emas, tizimli maqsad edi: yangi maktab yangi kitobsiz yashay olmasdi. Shu bois ular imlo, o‘qish kitoblari, arifmetika va jug‘rofiya bo‘yicha qo‘llanmalarni o‘zlari yozdi va nashr qildi. Teatr esa ma’rifatning ommaviy shakli bo‘ldi: savodsiz kishi ham sahnadagi voqeani tushunardi. Bu uch vosita — maktab, kitob va sahna — bir-birini to‘ldirdi: maktab o‘quvchi yetishtirdi, kitob unga mazmun berdi, sahna esa o‘qimagan tomoshabinga ham xabar yetkazdi.

Jadid maktablarining moliyaviy ahvoli odatda og‘ir edi: ular davlat mablag‘iga emas, ko‘pincha homiy savdogarlarning xayriyasiga va ota-onalarning to‘lovlariga tayangan. Shu sababli maktab ochish ham o‘qituvchining shaxsiy tashabbusi va jamoaning qo‘llab-quvvatlashi bilan bog‘liq edi. Ta’lim masalasida qizlar ta’limi alohida bahs mavzusi bo‘ldi: ba’zi jadidlar qizlarni o‘qitishni qo‘llab-quvvatlagan, ammo jamiyatning katta qismi bunga ehtiyotkorlik bilan qaragan. Bu holat jadidlarning

o‘zi ham mavjud urf-odatlar bilan to‘qnashganini, islohotni jamiyatning tayyorligi darajasida olib borishga majbur bo‘lganini ko‘rsatadi (Khalid, 1998).

Biroq harakat qarshiliksiz kechmadi. An’anaviy ulamoning bir qismi (qadimchilar) yangi maktablarni diniy asosdan chetga chiqish deb baholadi. Qadimchi va jadidlar o‘rtasidagi bahs ko‘pincha bir-biriga nisbatan keskin tanqid ko‘rinishida kechdi. Mustamlaka ma’muriyati esa mahalliy ziyolilarning mustaqil ta’lim tizimi shakllantirishidan shubhalandi va nazoratni kuchaytirdi. Jadidlar ikki tomonlama bosim ostida ishladi. Shuni ham ta’kidlash kerakki, jadidlarning ko‘pchiligi dindan voz kechmagan; ular islohot dinga zid emas, aksincha, jamiyatni tiklash yo‘li, deb hisoblagan.

Mahmudxo‘ja behbudiy

Mahmudxo‘ja Behbudiy 1875-yilda Samarqand yaqinidagi Baxshitepa qishlog‘ida ruhoniylar oilasida tug‘ilgan. U an’anaviy ta’lim oldi, shariat va qozilik ishlari bilan shug‘ullandi. Rossiya, Istanbul, Qohira, Makka va Madina kabi manzillarga qilgan safarlari uning dunyoqarashini kengaytirdi. U yangi usul maktablarini qo‘llab-quvvatladi, o‘zi darslik yozdi va jamoat ishlarini tashkil etdi (O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000–2005).

Behbudiyning eng katta xizmatlaridan biri matbuotdir. 1913-yilda Samarqandda uning tashabbusi bilan “Samarqand” gazetasi va “Oyna” jurnali nashr etila boshlandi. “Oyna” (1913–1915) o‘zbek tilidagi dastlabki jurnallardan biri sifatida jamiyat muammolarini keng muhokama qilgan nashr bo‘ldi. Behbudiy tilni sodda va xalqqa tushunarli qilishga intildi, ma’no ravshanligini birinchi o‘ringa qo‘ydi.

Behbudiyning til masalasidagi qarashi ham e’tiborga loyiq. U “Ikki emas, to‘rt til lozim” nomli maqolasida (matbuotda e’lon qilingan) Turkiston musulmoni uchun ona tili bilan birga, boshqa muhim tillarni, jumladan rus tilini ham bilish zarurligini ta’kidlagan. Bu qarash uning milliy o‘zlikni saqlash bilan zamonaviy dunyoga

ochiqlikni qarama-qarshi qo‘ymaganini ko‘rsatadi (O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2000–2005).

1911-yilda nashr etilgan “Padarkush” (“Ota qotili”) o‘zbek dramaturgiyasining dastlabki namunasi hisoblanadi. Asar 1914-yilda Samarqandda sahnaga qo‘yilgan (Behbudiy, 1999). Uning markazida boy Ghani va o‘g‘li Toshmurod hikoyasi turadi: ota farzandini zamonaviy ta’limdan mahrum qiladi, bola johillik va buzuq muhit ta’sirida katta bo‘lib, oxir-oqibat mol-mulk uchun otasini o‘ldiradi. Asarning xabari aniq: savodsizlik va tarbiyasizlik nafaqat shaxsiy, balki ijtimoiy fojiaga olib keladi.

Tahlil. “Padarkush” badiiy jihatdan ko‘pincha sodda deb baholanadi, ammo uning tarixiy ahamiyati boshqa joyda: u o‘zbek tilida jamiyatning ichki muammosini ochiq sahnaga olib chiqqan birinchi asarlardan biri edi. Behbudiy bu orqali tomoshabinga “aybdor kim?” degan savol qo‘ydi va javobni tashqi dushmandan emas, o‘z ichimizdan izlashga undadi. Bu yondashuv jadidchilikning umumiy xususiyatini — o‘z-o‘zini tanqid qilish jasoratini — yaqqol ko‘rsatadi.

Behbudiy 1917-yilda Turkiston musulmonlari qurultoylarida faol qatnashdi. U 1919-yilda Qarshida Buxoro amirligi hokimiyati tomonidan qatl etildi (manbalarda ko‘pincha 25-mart sanasi ko‘rsatiladi). Uning taqdiri jadidlar nafaqat sovet hokimiyati, balki o‘zlarining an’anaviy hukmdorlari tomonidan ham xavf sifatida ko‘rilganini ko‘rsatadi.

Abdulla avloniy

Abdulla Avloniy 1878-yilda Toshkentda tug‘ilgan va 1934-yilda shu yerda vafot etgan. U shoir, jurnalist, o‘qituvchi, noshir va dramaturg sifatida faoliyat yuritdi. 1904-yilda Toshkentda yangi usul maktabi ochdi, 1907-yilda “Shuhrat”, keyinroq “Osiyo” gazetalarini chiqardi, 1913-yilda esa “Turon” jamiyati va truppasi tashkilotchilaridan biri bo‘ldi (Avloniy, 1998).

Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” (1913) kitobi tarbiya haqidagi asar sifatida alohida o‘rin tutadi. Kitob bola tarbiyasini to‘rt yo‘nalishga ajratadi: badan (jismoniy),

fikr (aqliy), axloq va til tarbiyasi. Avloniy tarbiyani shaxsiy ish emas, millat taqdiri deb bilgan: yaxshi axloqli, bilimli avlodsiz taraqqiyot mumkin emasligini uqtirdi. Kitobning kuchi uning amaliy va tushunarli yozilganida: unda hayotiy maslahatlar va aniq axloqiy tamoyillar yonma-yon keladi.

Avloniyning ijodi faqat pedagogika bilan cheklanmagan. U she'rlarida xalqni ilm va uyg'oqlikka chorlagan, "Adabiyot yoxud milliy she'rlar" to'plamlarida o'quvchiga sodda tilda murojaat qilgan. Bu ham jadid adabiyotining umumiy xususiyati edi: she'r ham o'qituvchi vazifasini bajarardi.

Tahlil. Avloniy Behbudiyga nisbatan jamoat va siyosiy maydonda kamroq keskin bo'lgan, ma'rifatni asosan pedagogika orqali amalga oshirishni afzal ko'rgan. Bu farq jadidlar o'rtasidagi usul tafovutlarini yaxshi ko'rsatadi: biri jamiyatni so'z va sahna bilan, boshqasi tarbiya va darslik bilan o'zgartirmoqchi edi. Ikkala yo'l ham bir maqsadga — ma'rifatli millatga — xizmat qilgan.

Abdurauf fitrat, cho'lpon va munavvarqori

Abdurauf Fitrat (1886–1938) Buxoroda tug'ilgan. Istanbulda 1909–1913-yillarda tahsil olib, turk va islom dunyosidagi islohotchilik fikri bilan tanishdi. "Munozara" (1911), "Hind sayyohi bayoni" (1912), "Rahbari najot" kabi asarlari an'anaviy ta'lim va jamiyat illatlarini keskin tanqid qildi. "Munozara"da Buxoro mudarrisi va Yevropalik sayyoh o'rtasidagi suhbat orqali madrasa ta'limidagi kamchiliklar ochiladi. Buxoro Xalq Respublikasi davrida (1920-yillar boshida) Fitrat davlat ishlarida qatnashdi, so'ng Toshkentda ilmiy va adabiy faoliyatni davom ettirdi. 1918-yilda "Chig'atoy gurungi" adabiy jamiyatini tashkil etganlardan biri bo'ldi. 1920-yillarda adabiyotshunoslik bo'yicha "Adabiyot qoidalari" (1926) kabi ishlar yozdi, "Abulfayzxon" (1924) kabi dramalari bilan sahna san'atini boyitdi (Khalid, 2015).

Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lpon (1897–1938) Andijonda tug'ilgan. U 1920-yillar o'zbek she'riyatida yangi ohang olib kirgan shoir. "Uyg'on" (1922) va "Buloqlar" (1924) to'plamlari erk, uyg'onish va ozodlik orzusini ifodalaydi.

Cho‘lponning eng yirik asari — “Kecha va kunduz” romani (1936) o‘zbek romanchiligining muhim yutuqlaridan biri bo‘lib, mustamlaka davri hayotini real tasvirlaydi. U tarjimon sifatida ham ishlagan: jahon adabiyoti namunalarini o‘zbek tiliga o‘girgan.

Cho‘lpon ijodida shaxsiy lirika bilan ijtimoiy mazmun yonma-yon keladi. U she’riyatda tabiat tasvirini millat taqdiri haqidagi o‘y bilan bog‘lagan: bahor, uyg‘onish, qish va zulmat timsollari ko‘pincha xalqning ahvoliga ishora sifatida o‘qiladi. “Kecha va kunduz” romanida esa Razzoq so‘fi, Zebi va Miryoqub kabi obrazlar orqali eski tuzum va yangi hayot to‘qnashuvi ko‘rsatiladi.

Munavvarqori Abdurashidxonov (1878–1931) Toshkentda tug‘ilgan, yangi usul maktabi ochgan, “Adibi avval” va “Adibi soniy” darsliklari, jamoat tashkilotlari faoliyati va matbuotdagi ishtiroki bilan tanilgan. U dastlabki sovet yillarida ham ta’lim sohasida faoliyat yuritgan. Munavvarqori jadidchilikning tashkilotchilik tomonini ifodalagan shaxs sifatida baholanadi (Qosimov, 2002).

Tahlil. Bu uch shaxs jadidchilikning uch qirrasini ko‘rsatadi: Munavvarqori — tashkilotchi-pedagog, Fitrat — ziyoli-mutafakkir, Cho‘lpon — shoir-badiiy ovoz. Ular orasida qarashlar farqi ham bo‘lgan: Fitrat turkiy-milliy yo‘nalishni, Munavvarqori esa ko‘proq amaliy ma’rifat yo‘lini kuchliroq ta’kidlagan. Aynan shu xilma-xillik jadidlarni bir qolipga solib bo‘lmasligini ko‘rsatadi.

Jadidlar va milliy matbuot

Matbuot jadidlarning minbari edi. Ismoil Gaspiralining “Tarjimon” gazetasi (1883–1918) Turkiston ziyolilari uchun fikr va ilhom manbai bo‘lgan. Turkistonning o‘zida 1906-yilda Toshkentda Ismoil Obidiy muharrirligida “Taraqqiy” gazetasi nashr etildi, shu yili “Xurshid” ham chiqdi; ular qisqa umr ko‘rdi va ma’muriyat tomonidan yopildi. 1912-yilda Buxoroda “Buxoroyi Sharif” nashr etildi. 1913-yilda Samarqandda Behbudiy “Samarqand” gazetasi va “Oyna” jurnalini chiqardi. 1914-yilda Qo‘qonda “Sadoyi Farg‘ona” va “Sadoyi Turkiston” kabi nashrlar paydo bo‘ldi (Khalid, 1998).

1917-yildan keyin matbuot yanada kengaydi: ayrim manbalarga ko‘ra, “Najot”, “Kengash”, “Ulug‘ Turkiston” kabi gazetalar siyosiy bahslarning asosiy maydoniga aylandi. Bu nashrlarda o‘zini o‘zi boshqarish, yer masalasi, ta’lim va milliy huquqlar haqida ochiq fikr yuritildi.

Bu nashrlarning umumiy xususiyati bor edi: ular maktab, til, sog‘liq, savdo va xalqaro yangiliklar haqida yozib, o‘quvchida jamoat fikri tushunchasini shakllantirdi. Bir tomondan, tsenzura va moliyaviy qiyinchiliklar ko‘pchilik nashrni qisqa muddatda to‘xtatdi. Boshqa tomondan, aynan shu qisqa umr ko‘rgan gazetalar yangi o‘quvchilar avlodini tarbiyaladi.

Gazeta o‘qish o‘sha davrda ko‘pchilik uchun alohida hodisa edi, chunki savodli aholi ulushi past bo‘lgan. Tadqiqotchilar qayd etishicha, gazetalar ko‘pincha jamoa bo‘lib, ovoz chiqarib o‘qilgan va shu tarzda savodsiz tinglovchilarga ham yetib borgan (Khalid, 1998). Shu sababli matbuotning ta’siri tirajdan ko‘ra keng edi.

Tahlil. Jadid matbuotining tarixiy qiymati uning tirajida emas, vazifasida: u birinchi marta o‘zbek tilida jamoat muhokamasi maydonini yaratdi. Gazeta o‘qigan, uni boshqalarga o‘qib bergan va u haqida bahslashgan odam endi shunchaki ijtimoiy tartibning ishtirokchisi emas, fikr egasiga aylana boshladi.

Jadidlar va milliy davlatchilik g‘oyalari

1917-yilgi fevral inqilobidan so‘ng Turkistonda siyosiy faollik keskin oshdi. Aprel oyida Toshkentda Turkiston musulmonlarining birinchi qurultoyi o‘tdi. Jadidlar ichida turli tashkilotlar tuzilib, ular o‘rtasida qarashlar bo‘yicha ziddiyat yuzaga keldi: ba’zilar Rossiya demokratik federatsiyasi doirasida muxtoriyat tarafdori bo‘lsa, boshqalar tezroq mustaqillik g‘oyasiga yaqin edi (Khalid, 2015).

1917-yil noyabr oxirida (eski uslub bo‘yicha) Qo‘qonda o‘tgan Turkiston musulmonlarining favqulodda to‘rtinchi qurultoyi Turkiston Muxtoriyatini e’lon qildi. Hukumat tarkibida Muhammadjon Tinishboyev, Mustafo Cho‘qay kabi arboblar faol ishtirok etdi. Muxtoriyatning ta’sir doirasi cheklangan, moliyaviy va harbiy resurslari

yetarli emas edi. 1918-yil fevralida Qo‘qon sovet tomoni qurolli kuchlari tomonidan egallanib, Muxtoriyat tugatildi.

Jadidlar siyosiy yo‘nalishda ham yagona bo‘lmagan. Buxoroda “Yosh buxoroliklar” harakati amirlikni islohot qilishni talab qildi. 1918-yil mart oyida Kolesov boshchiligidagi bolsheviklar hujumi amirlik tomonidan qaytarildi, ammo undan keyin Buxoro islohotchilariga bosim kuchaydi. 1920-yil sentabrida Qizil Armiya amirlikni ag‘dardi va Buxoro Xalq Respublikasi e’lon qilindi. Fitrat va boshqa buxorolik jadidlar bu respublika davlat ishlarida qatnashdi. Shu tariqa Turkiston jadidlari (Qo‘qon, Toshkent) va Buxoro jadidlari turli siyosiy sharoitda, turli ittifoqchilar bilan ish ko‘rgan (Khalid, 2015).

Tahlil. Muxtoriyatning qisqa umrini faqat mag‘lubiyat sifatida baholash bir tomonlama bo‘ladi. U o‘zini o‘zi boshqarish g‘oyasi ilk marta rasmiy maqomda ifodalangani bilan ahamiyatli. Shu bilan birga, uning qisqa muddati jadidlarning kuchli siyosiy tashkilot emas, asosan ziyolilar harakati bo‘lganini ham ko‘rsatadi: ular fikr va tashabbus bera olgan, ammo harbiy-iqtisodiy tayanchga ega bo‘lmagan.

Qatag‘onlar va fojiali taqdir

Sovet hokimiyati dastlab jadidlar bilan qisman hamkorlik qildi: ularning ko‘pi maorif va madaniyat sohasida ishladi. Ammo 1920-yillarning oxiridan jadidlarga “millatchi” va “burjua” tamg‘asi bosila boshladi. 1929–1931-yillarda “Milliy ittihod” va “Milliy istiqlol” nomi bilan uydirma ishlar qo‘zg‘atildi; Munavvarqori 1931-yilda otib tashlandi (Khalid, 2015).

Ayblovlar odatda “millatchilik”, “panturkizm” va “panislomizm” kabi atamalarga tayanib shakllantirilgan. Bu ayblovlarning aksariyati dalilsiz edi; ular jadidlarning milliy til, madaniyat va ma’rifatga qaratilgan faoliyatini siyosiy xavf sifatida talqin qilishga xizmat qilgan (Khalid, 2015).

Eng keskin to‘lqin 1937–1938-yillarda yuz berdi. Fitrat 1937-yilda hibsga olindi, Cho‘lpon ham o‘sha yili qamoqqa olindi; ikkalasi 1938-yil 4-oktabrda Toshkentda otib

tashlandi. Xuddi shu kuni Abdulla Qodiriy ham qatl etilgan. 1938-yilning mart oyida esa Moskvadagi sud jarayoni doirasida Fayzulla Xo‘jayev va Akmal Ikromov kabi respublika rahbarlari ham hukm qilindi. Avloniy 1934-yilda tabiiy vafot etgan, ammo asarlari o‘quvdan chiqarildi.

Jadidlarning nomi va merosi o‘nlab yillar yopiq qoldi. 1950-yillarning o‘rtalaridan boshlab ularning ko‘pi oqlandi, biroq asarlari to‘liq nashr etilishi uchun 1980-yillar oxiri va mustaqillik yillarini kutishga to‘g‘ri keldi (Qosimov, 2002).

Merosning uzilishiga yana bir omil ta’sir qildi: o‘zbek yozuvi 1920-yillar oxirida arab alifbosidan lotin alifbosiga, 1940-yilda esa kirill alifbosiga o‘tkazildi. Natijada jadidlarning arab yozuvidagi asl nashrlari keyingi avlodlar uchun o‘qib bo‘lmaydigan bo‘lib qoldi. Shu sababli bu asarlarni bugungi alifboga o‘girish va ilmiy nashr etish jadidlar merosini qaytarishning ajralmas qismi bo‘ldi.

Shuni ham qayd etish kerakki, jadidlar merosini baholashda ehtiyotkorlik zarur: ularning barcha qarashlari bugungi mezonlarga to‘liq mos kelmasligi mumkin, ba’zi masalalarda (masalan, ayollar roli yoki siyosiy yo‘l tanlash) ular o‘z davrining chegaralari ichida fikr yuritgan. Tarixchi vazifasi ularni idealizatsiya qilish emas, o‘z davri sharoitida tushunishdir.

Tahlil. Bu fojia faqat shaxslarning emas, bir butun ma’naviy qatlamning uzilishi edi. Qatag‘on yillarida yo‘qotilgan narsa o‘nlab asarlar va hayotlargina emas, avlodlar o‘rtasidagi bilim va tajriba zanjiri ham bo‘ldi. Shu sababli jadidlar merosini tiklash — o‘sha zanjirni qayta ulash demakdir.

Jadidlar merosining bugungi ahamiyati

Jadidlarning g‘oyalari bugungi ta’lim, ilm-fan va fuqarolik fikriga ko‘plab nuqtada bog‘lanadi. Birinchidan, ular ta’limni davlat va jamiyat kelajagining asosiy sarmoyasi deb bildi; bugungi ta’lim islohotlari ham shu fikrga tayanadi. Ikkinchidan, ular zamonaviy bilimlarni milliy qadriyatlardan voz kechmasdan o‘zlashtirish mumkinligini ko‘rsatdi, bu esa globallashuv sharoitida ayniqsa muhim. Uchinchidan,

ular tilning rivojini millat o‘zligining asosi deb bildi. To‘rtinchidan, ular bilimni faqat diplom emas, jamiyat oldidagi mas’uliyat deb tushundi.

O‘zbekistonda 1991-yildan keyin jadidlar nomi, asarlari va hayoti keng o‘rganila boshlandi; ularga bag‘ishlangan nashrlar, ko‘chalar, muzey ekspozitsiyalari paydo bo‘ldi. Bugungi rasmiy ritorikada jadidlar ko‘pincha yangi taraqqiyot davrining ma’naviy ildizi sifatida eslanadi.

Bugungi o‘qituvchi va talaba uchun jadidlar merosi nafaqat tarixiy mavzu, balki amaliy ibrat ham. Masalan, Avloniyning tarbiya haqidagi qarashlari bugungi maktabdagi tarbiyaviy ishlar bilan, Behbudiyning til haqidagi fikrlari ko‘p tilli ta’lim bilan, Fitratning ilmiy yondashuvi esa tadqiqot madaniyati bilan bog‘lanadi.

Tahlil. Merosni qadrlash uni sodda shior darajasiga tushirmaslikni ham talab qiladi: jadidlar o‘z davrida bahs, tanqid va fikr xilma-xilligi orqali ish tutgan. Ularning haqiqiy merosi — savol berish, o‘rganish va o‘z fikrini asoslash madaniyatidir. Bugungi yosh avlod uchun bu, avvalo, mustaqil fikrlashga tayyor bo‘lish, manbaga tayanish va o‘z so‘zi uchun mas’uliyat his qilish demakdir.

Xulosa

Maqola boshida qo‘yilgan savolga qaytsak: xalq o‘zini anglashdan oldin o‘qishni, yozishni va fikr yuritishni o‘rganishi kerak. Jadidlar buni tushungan va shu yo‘lda maktab ochgan, kitob yozgan, gazeta chiqargan, sahna qurgan. Ularning qismati fojiali bo‘ldi: ba’zilari amir qo‘lida, ko‘plari esa sovet qatag‘onida halok bo‘ldi. Ammo ular boshlagan ishni to‘xtatib bo‘lmadi: o‘zbek tilidagi darslik, matbuot, dramaturgiya va zamonaviy adabiyot ana shu asosda o‘sdi.

Bugungi yoshlar jadidlardan uch saboq olishi mumkin: bilimga intilish, o‘z xalqi va tilini hurmat qilish, qiyinchilikda ham fikrini oqilona himoya qilish. Jadidlar fidoyi bo‘lgani uchun emas, to‘g‘ri yo‘lni tanlagani uchun qadrli: ular kelajak qurol bilan emas, bilim bilan quriladi, degan g‘oyani hayoti bilan isbotladi.

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998.

2. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

3. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford: Hoover Institution Press, 1990.

4. Carrère d'Encausse H. Réforme et révolution chez les musulmans de l'Empire russe. Paris: Presses de la FNSP, 1966.

5. Qosimov B. Milliy uyg'onish: jasorat, matonat, fidoyilik. Toshkent: Ma'naviyat, 2002.

6. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. Toshkent, 1913.

7. Avloniy A. Tanlangan asarlar. 2 jildlik. Toshkent: Ma'naviyat, 1998.

8. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 1999.

9. Fitrat A. Tanlangan asarlar. Toshkent: Ma'naviyat, 2000.

10. O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. 12 jildlik. Toshkent: Davlat ilmiy nashriyoti, 2000–2005.